

Bomen die getuigden van de Oranjes (deel 3)

Hoe de Oranjeboom sinaasappels kreeg.

door Evert Jan van de Kaa
foto's van internet, tenzij anders vermeld.

In een aantal artikelen beschrijf ik de Oranjebomen. In de vorige afleveringen stond hoe de kleur oranje en de Oranjeboom in Nederland bekend werden, en hoe ze tot 1813 werden gebruikt in politieke propaganda vóór of tegen het Oranjehuis. Deze aflevering vertelt hoe de 'echte' Oranjeboom zijn symbolische waarde verloor en hoe de namen ervan op een merkwaardige manier maar blijven veranderen.

Van vóór de gevel via de huiskamer naar het museum

"Vóór het gebouw van het Handelsblad is opgericht ter versiering en illuminatie: "de heerlijk gekroonde Oranjeboome", welke hedenavond voor het eerst licht zal geven. Gasvlammen teekenen den omtrek der bladeren en het licht doet Oranjeappelen opgloeien" (Algemeen Handelsblad, 01-09-1898)

Omdat ze in ons klimaat niet winterhard zijn werden hier ter gelegenheid van hoogtijdagen van het Oranjehuis geen sinaasappelbomen buiten geplant. Wel stond er in september 1898, bij het grote inhuldigingsfeest van koningin Wilhelmina in de Dierentuin van Den Haag, pontificaal een bloeiende sinaasappelboom bij de ingang. Er werd ter gelegenheid van die inhuldiging maar één echte Oranjeboom geplant in Nederland. Dat was

Geboorte toekomstige koning Willem III, 1817. Prent van J.J. Woff (www.rijksmuseum.nl)

Mislukte revolutie 1918

niet in binnen onze huidige landsgrenzen, maar in een plaats in Texas die in 1897 door Nederlanders was gesticht. In de toen nog onafhankelijke Zuid-Afrikaanse Republiek werden, in Pretoria en Springs, ook Oranjebomen geplant om de troonsbestijging van Wilhelmina te vieren. Het streven naar hulp van Nederland zal daar, aan de vooravond van de Tweede Boerenoorlog met Engeland, niet vreemd aan zijn geweest. Net als in Nederland werden in onze kolonies in de Oost en West destijds her en der verschillende andere boomsoorten als 'Oranjebomen' geplant. In Oost-Indië was dat b.v. vaak *Ficus benjamina*. Dat gebeurde ook bij de geboorten van Juliana in 1909 en Beatrix in 1938. Hier en daar waren dat ook wel sinaasappelbomen. Maar in Europees Nederland speelden die bij hoogtijdagen van de Oranjefamilie alleen op afbeeldingen en in beschrijvingen een rol.

<http://haffmansantiek.nl/geboortebeker-prinses-juliana>

Vanaf de inhuldiging in 1813 van Willem I als soeverein vorst van Nederland, was er weinig politieke discussie over de vraag of het Oranjestad wel onze vorsten moest leveren, al is hun politiek-bestuurlijke macht sindsdien stap voor stap verminderd. Afbeeldingen van de sinaasappel om publiekelijk propaganda voor de Oranjes te maken raakten in onbruik. De verlichte Oranjeboom voor het gebouw van het Handelsblad in Amsterdam, in de feestmaand waarin Wilhelmina werd ingehuldigd, is een nabloeier van die traditie. Sierborden met een duidelijk politieke boodschap, zoals die werden gemaakt n.a.v. de 'mislukte revolutie' van Troelstra in 1918, zullen denkbaar binnenshuis zijn tentoongesteld. Wel bleef in de hele 19de en 20ste eeuw de traditie bestaan om ter gelegenheid van geboortes, huwelijken, inhuldigingen e.d. van de Oranjefamilie sinaasappels en Sinaasappelbomen af te beelden op boekjes, gedenkpenningen,

prenten en schilderijen. Daarvan vond ik de prent waarop de jonge koning Willem III uit een sinaasappel kroop de grappigste. Bij de geboorten van alle sindsdien regerende koninginnen en van koning Willem-Alexander werden door verschillende aardewerkfabrikanten ook sierborden, tegels en bekers met afbeeldingen van sinaasappels geproduceerd. Pas in de 21ste eeuw lijkt aan die traditie een einde te zijn gekomen. Ik heb op internet tenminste geen afbeelding van een sinaasappel gevonden op het keramiek dat ter gelegenheid van Prinses Amalia's geboorte werd geproduceerd. De veranderde opvattingen over de inrichting van onze huizen zal daar niet vreemd aan zijn.

De Oranjeboom krijgt sinaasappels

"De bittere sinaasappel stond in de zeventiende en achttiende eeuw ook wel bekend als de Oranjeboom" (Leijenhorst², 2012)

Natuurlijk is de bewering hierboven op zich juist, maar Leijenhorst had beter kunnen zeggen dat *zowel* de bittere als de zoete sinaasappel toen bekend stonden als vruchten van de Oranjeboom. Pas in de negentiende eeuw is er in Nederland iets vreemds gebeurd met die naam. Weliswaar komen in laat-17de eeuwse teksten al een enkele maal 'Chinas-Appelen', 'Appelen Chinaas', 'Sinaas Appelen' en 'Appel-Sina' voor³ maar in de Nederlandse kranten is dat tot 1830 niet het geval. Eerst tussen 1830 en 1870 wordt in ca. 15% van de krantenberichten 'Sinaasappel' gebruikt in

Sinaasappelboomgaarden in kurkdroog Californië

plaats van 'Oranjeappel'. Tussen 1870 en 1890 wordt Oranjeappel nog in ca. 35% van de gevallen gebruikt, in de jaren 1890 nog maar in 8% en vanaf 1950 in minder dan 0,5%. Appelsien is in ons land nooit populair geworden. In geen enkel decennium wordt het in meer dan 0,5% van de relevante krantenberichten over sinaasappels gebruikt. Vanaf 1870 is sinaasappel dus de meest gangbare naam, en vanaf 1950 effectief de enige. Deze taalverandering lijkt samen te hangen met de grootschalige aanvoer van sinaasappels uit het Middellandse Zeegebied die in de tweede helft van de 19de eeuw op gang kwam. Door de opkomst van snelle zeilschepen en stoomschepen werden de transportkosten veel kleiner en werd het ook mogelijk de sinaasappels in de winkels te hebben vóór de houdbaarheidsduur van ongeveer drie weken verstreken was. Wellicht zijn slimme handelaren de naam sinaasappel gaan gebruiken om ze te onderscheiden van de 'gewone' oranjeappels die immers vaak zuur waren. Tegenwoordig zijn Brazilië en de USA (Florida en Californië) trouwens de grootste producenten.

Aan een boom zo volgeladen...

Met de Nederlandse Oranjeboom gebeurde later hetzelfde als met de Appel, hij werd steeds vaker Sinaasappelboom genoemd. In de tweede helft van de 20ste eeuw hingen er volgens de kranten ook al ‘bittere sinaasappels’ aan boompjes met die naam. Het vervangen van Oranjeappel(boom) in Sinaasappel(boom) in het Nederlands blijft toch wel merkwaardig. In geen enkele andere Europese taal is dat gebeurd. Vrijwel overal is oranje nog steeds de gebruikelijke naam voor de vrucht: *arancia* (It.), *naranja* (Sp.), *laranja* (Port.), *orange* (Eng., Fr., Zweeds) en *Orange* (Du). Hieraan wordt per taal al dan niet wat toegevoegd om de boom aan te geven: *orange-tree* (Eng.), *oranger* (Fr) enz. Alleen in het Deens is een sinaasappel altijd een *appelsin*, een naam die ook in het Nederlands, Zweeds en Duits wel als synoniem wordt gebruikt. Het Duits kent daarnaast ook nog de *Pommeranz*. In Turkije en de Balkanlanden, die deel uitmaakten van het Ottomaanse Rijk, worden vanaf de 18de eeuw voor de zoete sinaasappel termen gebruikt die verwijzen naar Portugal. De Nederlandse naam sinaasappel is dus uniek. Overigens is de Nederlandse botanische naam voor de Sinaasappel, en voor alle andere soorten van het geslacht *Citrus*, volgens de Flora van Thijsse nog steeds Oranjeboom.

Komt de Sinaasappel wel uit China?

“Van (het Citrus) geslacht waarvan het sap zoet is zag ik in Sevilla, aan de overkant van de Guadalquivir, twee bomen met vruchten met veel steviger vruchtvlies, hoewel even sappig als van de “gewone” soort, en ook verdeeld in partjes, waarvan je de schil tegelijk met het vruchtvlies en het sap kunt kauwen; de schil is uitgesproken goudgeel”
Aantekening in Clusius⁴ n.a.v. zijn bezoek aan Sevilla in 1564 of 1565. (Mijn vertaling. E.J. v. d. K.)

Alle *Citrus*-planten die tegenwoordig worden geteeld stammen af van soorten die oorspronkelijk in Zuidoost-Azië groeiden, afgezien van een enkele soort die misschien in India of Pakistan ontstond. Oranjeappels werden ergens tussen 6000 en 2300 jaar geleden in China, en misschien ook elders in Zuidoost Azië, in cultuur gebracht. Meestal wordt aangenomen dat dit zoete sinaasappels betreft maar de afbeeldingen en andere aanwijzingen voor deze datering zijn volstrekt ongeschikt om b.v. de

mandarijn uit te sluiten. In de eerste eeuwen van onze jaartelling was de oranjeappel al in Italië bekend, zoals blijkt uit afbeeldingen die bewaard zijn, onder meer in het Santa Constanza mausoleum in Rome. Vermoedelijk zijn ze na de Romeinse tijd uit het noorden van Italië verdwenen, maar overleefden ze de vroege Middeleeuwen in Sicilië en Zuid-Italië. Ze werden in ieder geval in de dertiende eeuw en - misschien al veel langer - in Andalusië geteeld, waar ze als sierplant in het Alhambra stonden. Omstreeks die tijd werden ze ook aan de Franse Middellandse-zee kust en in Noord-Italië geïntroduceerd. In het midden van de 16de eeuw was wijd en zijd bekend dat “overal” rond de Middellandse Zee Oranjebomen werden geteeld, die zowel bittere als zoete vruchten konden voortbrengen. In die eeuw werden door de Spanjaarden ook de eerste ‘zoete’ oranjeappelbomen aangeplant in Amerika.

Er is in de wetenschappelijke literatuur en op internet een hele serie artikelen te vinden waarin beweerd wordt dat de (zoete) sinaasappel pas tussen 1450 en 1550 door Italiaanse resp. Portugese reizigers uit China naar Europa werd gebracht. Dat lijkt me onwaarschijnlijk: Italiaanse reizigers kwamen in de 15de eeuw niet verder dan Perzië (1475) en vóór 1513 landde er geen Portugees schip in China. Achttiende-eeuwse bronnen beweren weliswaar dat de eerste sinaasappelbomen in 1548 uit China in Lissabon aankwamen en dat een exemplaar van die introductie toen nog in de tuin van het San Lorenzoklooster stond. Maar de oudste Sinaasappelbomen in Europa die met zekerheid zo genoemd mogen worden zijn die uit het citaat hierboven. In een overzicht van tien *Citrus*-variëteiten noemt Clusius⁴ ze *Aurea malus eduli cortice*. Hij schrijft er nog bij dat het sap ervan veruit het zoetste was van alle hem bekende citrussoorten. In de 1608-editie van Dodoens’ Cruydt-boeck⁵ komt daar nog bij dat “*Sulcke is de groote soorte van Araengieappelen die in Sicilien ende Malta groeyt.*” Er groeiden dus toen al Sinaasappels met zoete vruchten. In 1671 herbenoemt Bauhin⁶ de door Clusius beschreven variëteit als *Malus Arantia cortice eduli*, waaronder hij ook een blijkbaar recent uit Sri Lanka afkomstige plant rangschikt. En Linnaeus⁷ verwijst voor zijn beschrijving van *Citrus aurantium* β *sinensis* weer naar Bauhin’s variëteit. Alle andere oranjeappels handhaaft hij onder *C. aurantium*. Natuurlijk kunnen de Portugezen

in de 16de eeuw smakelijke variëteiten van de oranjeappel uit China hebben meegebracht, maar de sinaasappel is dus door Linnaeus genoemd naar zoete oranjeappels, die in het midden van de 16de eeuw zeker al in Andalusië, Malta en Sicilië groeiden. Er is geen enkele aanwijzing dat de eerste zoete sinaasappels later in Europa aangekomen zijn dan de bittere oranjeappels.

We hebben gezien dat zoete en bittere Oranjeappels al eeuwenlang in Europa worden geteeld, in onze streken in gemengde collecties kuipplanten. Ik heb in de literatuur gezocht naar eenduidige determinatie-sleutels om ze te onderscheiden, maar heb er geen gevonden. Ook was ik niet in staat systematische verschillen te vinden tussen de zoete en bittere sinaasappel-cultivars in de Nederlandse collecties die ik heb bezocht. Dat verbaast me niet, omdat ze gemakkelijk onderling kruisen, waarbij hun nakomelingen vruchtbaar kunnen zijn. Dat zal hebben geleid tot een ononderbroken reeks overlappende kenmerken, ook al houd je rekening met de bijzonderheid (*apomixie*) dat zaailingen van *Citrus* vaak genetisch identiek zijn aan de moederplant. Alleen de smaak van de vrucht zou uitsluitel moeten geven, maar wie heeft nog niet gemerkt dat de zuur-of zoetheid van op het oog gelijke sinaasappels kan variëren, ook al worden die onder dezelfde naam verkocht?

Inmiddels is uit DNA-onderzoek gebleken dat zowel de zoete als bittere oranjeappels geen echte soorten zijn maar kruisingen van de Pompelmoes (*C. maxima* (Burman) Merrill = *C. aurantium* var. *grandis* L.) en de Mandarijn (*C. reticulata* Blanco). Van de sinaasappel-cultivar 'Valencia' is b.v. vrijwel het hele genoom bekend⁸. Het blijkt een terug-kruising te zijn van deze hybride met de mandarijn. Ook de Grapefruit, een kruising van Sinaasappel met Pompelmoes, hoort volgens de botanische naamgevingsregels tot dezelfde hybride 'nothospecies'. Deze nieuwe inzichten zijn voor het eerst systematisch verwerkt in de Flora van China⁹. Daarin zijn verschillende geslachten, zoals *Fortunella*, *Papeda* en *Poncirus*, die in de loop der tijd werden afgesplitst van *Citrus*, daar (weer) in ondergebracht. De sinaasappel wordt nu weer *Citrus x aurantium* L. genoemd. Onder die hybride soort vallen drie groepen cultivars: Sour Orange Group, Sweet Orange Group en Grapefruit Group (terugkruisingen met *C. maxima*). Voor het benoemen van specifieke planten kun je m.i. het beste volstaan met het toevoegen van de cultivaraanduiding aan de soortnaam.

Een Oranjeboom voor ons klimaat

De meeste citrussoorten zijn niet winterhard in Nederland. Maar er is één uitzondering: *Citrus trifoliata* L., die een tijdlang *Poncirus trifoliata* genoemd werd. Hij komt uit China en Korea en kan, als hij na een paar jaar goed aangeslagen is, behoorlijk wat vorst verdragen. Het is een langzaam groeiende struik die na vele jaren ongeveer 3 m hoog wordt. De groeiwijze is wat slordig, dus om een mooi boompje te krijgen moet je wel wat vormsnoei toepassen. Hij vraagt een goed doorlatende, humusrijke grond en in langdurig droge periodes een flinke watergift. Tijdens een verblijf op recreatiepark De Katjeskelder in Oosterhout zag ik er tot mijn verbazing een heel bosje met volwassen struiken van staan rond de midgetgolfbaan. De blaadjes zijn uiteraard drietallig-samengesteld en de rijpe vruchtjes donkergeel. Ze zijn kort en fijn behaard en voelen daardoor een beetje fluwelig aan. Eten zou ik ze maar niet: ze zijn heel erg bitter maar kunnen wel worden verwerkt in marmelade. Voor wie ze zelf in zijn tuin wil proberen: wees gewaarschuwd, ze hebben venijnige stekels van wel 4 cm lang. Wie dat zelf wil voelen, of wie de struik eens "in het echt" wil bekijken: in ons

Citrus trifoliata, goed gewapend in de Katjeskelder. eigen foto.

Rijkdragend in november. eigen foto.

Afschikewekend maar veelbelovend. Eigen foto.

Begin april nog kaal. Eigen foto.

Arboretum Oudenbosch staat een jong exemplaar, in het Aziatische deel, vlakbij de Bansloot. Begin april zaten er nog geen bladeren aan, maar de knoppen stonden al op uitbarsten. Zo rond begin mei zal hij gaan bloeien met mooie witte bloemen die erg lekker zouden moeten ruiken.

Bronnen:

Citaten en afgeleide informatie uit Nederlandse dagbladen zijn afkomstig uit het digitale archief van de Koninklijke Bibliotheek (<http://www.delpher.nl/>).

¹ B.V. Voskuil (1991). *Bomen voor Oranje*. 's-Gravenhage, SDU.

² L. Leijenhorst (2012). *De citruscollectie van Paleis Het Loo*. *Tuinjournaal*.

³ WNT (1864-1998). *Woordenboek Nederlandsche Taal*. <http://gtb.inl.nl/>

⁴ Clusius, C. (1601). *Rariorum plantarum Historia...* blz. 5-7.

⁵ R. Dodoens (1608). *Cruijde-Boeck*. blz. 1329-1334.

⁶ C. Bauhin (1671). *Pinar Theatri botanici* blz. 435-437.

⁷ C. Linnaeus (1753). *Species Plantarum*. blz. 782-783.

⁸ Q. Xu, L.L. Cheng et al. (2013). The draft genome of sweet orange (*Citrus sinensis*). *Nature Genetics* 45 blz. 59-66.

⁹ Z. Dianxiang and D.J. Mabberley (2008). *Citrus*. In: *Flora of China*. Vol. 11 p. 90-96.